

ОЛЕНА МУЗИКА

Київський університет імені Бориса Грінченка
бульв. І. Шамо, 18/2, 02154, м. Київ, Україна
o.muzyka@kubg.edu.ua, ORCID iD 0000-0002-3062-1989

КАТЕРИНА РОМАНЕНКО

Київський університет імені Бориса Грінченка
бульв. І. Шамо, 18/2, 02154, м. Київ, Україна
kiromanenko.pi20@kubg.edu.ua

РОЗВИТОК ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ У СВІТЛІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті наведено результати аналізу наукових поглядів Л. С. Виготського на обдарованість та здібності в контексті теорії культурно-історичного розвитку. Обдарованість розглядається вченим як загальна для всіх людей передумова їх особистісного розвитку в конкретних культурно-історичних умовах. Спеціальні обдарованості (інтелектуальна, моторна, практична, емоційна, музична тощо) є результатом цілеспрямованого розвитку здібностей і особистісних структур у їх взаємозв'язках і взаємовпливах. Таким чином розвиток обдарованої особистості як цілісності є процесом освоєння форм діяльності та відносин, що історично склалися. Основний механізм розвитку обдарованої особистості в освітньому процесі – це вирішення динамічної суперечності між рівнем актуального розвитку та зоною ближчого розвитку. Ідеї Л. С. Виготського про цілісну обдаровану особистість та напрямки її розвитку співзвучні цілям, які стоять перед сучасною освітою, і знаходять застосування в теорії та практиці розбудови особистісно орієнтованої Нової української школи.

Ключові слова: культурно-історична психологія Л. С. Виготського; культурно-історичний розвиток; обдарована особистість; обдарованість; розвиток здібностей.

© Олена Музика, Катерина Романенко. 2021

Вступ. Розроблена Левом Семеновичем Виготським культурно-історична теорія розвитку вищих психічних функцій упродовж майже століття залишається фундаментом наукових підходів до вирішення проблем навчання

і розвитку особистості. Л. С. Виготський заклав методологічні основи, які стали вихідними в розробці актуальних проблем загальної, вікової, педагогічної психології, спеціальної педагогіки і патопсихології, психології мистецтва. Надзвичайно продуктивними і плідними для педагогічної практики виявилися ідеї про недзеркальний характер психічного відображення, соціальну обумовленість свідомості і культурно-історичний підхід до її вивчення; про знакові системи як психологічні знаряддя і важливість вивчення знаку і значення; про вміння користуватися психологічними знаряддями як вирішальну умову культурного розвитку; про діалектичний взаємозв'язок навчання і розвитку.

Як зазначають дослідники, проблемою обдарованості та здібностей Л. С. Виготський спеціально не займався, проте він і не міг обійти її, розробляючи теоретичні основи навчання та розвитку особистості (Дьяченко, 1996; Сільченко та інші, 2016). У його часи в психології обдарованості відбувалися зміни, які можна вважати кризовими. Усталені істини не витримували тиску нових емпіричних даних і відступали перед теоретичними узагальненнями нових наукових шкіл. Л. С. Виготському вдалося інтегрувати існуючі погляди на новій основі – теорії культурно-історичного розвитку, у центр якої поставлена особистість, що розвивається. Це, з одного боку, робить погляди видатного вченого актуальними і співзвучними з тими реформаторськими кроками, які нині здійснюються в освіті, а з іншого, – вимагає їх узагальнення з метою практичного використання в розбудові Нової української школи.

Мета статті – проаналізувати й узагальнити погляди Л. С. Виготського на розвиток обдарованої особистості та розкрити можливості їх застосування в сучасній освітній практиці.

Обдарована особистість як продукт культурно-історичного розвитку. Розглядаючи особистість як продукт культурно-історичного розвитку, Л. С. Виготський вважав обдарованість невід'ємною її якістю, яка повинна зберігатися і розвиватися в процесі виховання. «Обдарованість стає також

завданням виховання у той час, як у колишній психології вона фігурувала лише як умова та факт його» (Виготський, 1991, с. 301).

Як один із основоположників особистісного підходу, Л. С. Виготський писав: «...людський організм, людська особистість і людський інтелект є єдиним цілим, але не простим цілим, тобто не однорідним цілим, а цілим складним, що складається із низки функцій чи елементів, які знаходяться у складній структурі й у складних відношеннях одне з одним» (Виготський, 1983, т. 3, с. 306). У цьому зв'язку Л. С. Виготський співвідносив обдарованість не лише з інтелектуальною, моторною, практичною, а й із емоційною сферою особистості.

Проблема обдарованості вже за часів Л. С. Виготського мала свою історію. Він був добре обізнаним як із основними етапами розвитку психології обдарованості, так і з поглядами вчених, які представляли той чи інший етап. На початкових етапах обдарованість пов'язувалася з однією психічною функцією, пізніше – із групою функцій. Окремо Л. С. Виготський відзначає перехідну модель Ч. Спірмена, який виокремив два фактори: загальний, під яким розумілася власне обдарованість, та специфічний для певного виду діяльності. Учений посилається і на роботи А. Біне, в яких обдарованість розглядається як середнє з низки функцій. Л. С. Виготський солідаризується з висновками Р. Йеркса, В. Келера, Є. Штерна, Х. Богена, О. Ліпманна про те, що «...існує не одна обдарованість, а багато типів обдарованості, зокрема поряд із розумним пізнанням стоїть розумна дія» (Виготський, 1983, т. 5, с. 20). Це у свою чергу дозволило йому говорити про практичну обдарованість або практичний інтелект. Положення про єдність розумових та практичних дій у розвитку обдарованої особистості було дуже важливим для вченого, тому що, по-перше, добре узгоджувалося з його культурно-історичною теорією, зокрема з положеннями про розвиток знаряддевої діяльності, а, по-друге, дозволяло описати та обґрунтувати компенсаторні механізми у розвитку розумово відсталих, слабозорих чи слабочуючих дітей, механізми їхньої адаптованості до життєвих умов.

Невдумливого читачеві може здатися, що Л. С. Виготський поділяв думку про те, що обдарованість може бути природною, тобто вродженою. Однак, ці поняття розглядалися вченим у контексті його теорії і мали зовсім інше, не винятково біологічне значення. Зрозуміло, що людина в цілому розглядалася як продукт культурно-історичного розвитку. Але не менш важливо й те, що продуктами цього розвитку є її мозкові структури, будова кістково-м'язової системи, голосового апарату, які еволюціонують разом із людиною. Останні визначають готовність новонародженої дитини належним чином розвиватися в тих культурно-історичних умовах, в яких вона народилася. Вона має задатки для прямоходіння і розвитку точних рухів рук, а значить, і задатки для розвитку дій зі знаряддями; будова її голосових зв'язок є передумовою розвитку мовлення; будова мозку дозволяє розвинути складні пізнавальні процеси і повною мірою використовувати знакову функцію свідомості. При цьому вчений не відкидав того, що певні відмінності в природній обдарованості, які бувають у різних людей, можуть істотно збільшуватися у потрібному напрямку в результаті навчання. Це положення ілюструється прикладом людей, які, маючи подібні здібності, почали навчатися музиці. «Наскільки розширяться їхні можливості, настільки збільшаться розбіжності в результатах, у яких проявляється ця обдарованість» (Виготський, 1983, т. 3, с. 304-305). Таким чином, навчання розглядається Л. С. Виготським як основа розвитку обдарованої особистості.

У ситуації, коли суперечки про сутність обдарованості мали прямий вплив на діагностику та відбір школярів у різні типи навчальних закладів, Л. С. Виготський, виходячи з його розуміння розвитку особистості, зробив два важливі методологічні уточнення. По-перше, він закликав відмовитися від панівного тоді розуміння обдарованості як абстрактної загальної здібності, яка радше вроджена, ніж набута. По-друге, запропонував розглядати обдарованість як вироблену у процесі культурно-історичного розвитку передумову особистісного розвитку, яка може бути реалізована у ході певної діяльності.

Розвиток обдарованої особистості в освітньому процесі.

Л. С. Виготський послідовно відстоював думку про загальність педагогічних законів і законів культурно-історичного розвитку: між обдарованими та середніми людьми (за результатами діагностики) у плані потенціалу розвитку немає принципової різниці: «... питати треба не чому одні люди більш обдаровані, а чому інші менш обдаровані, бо високий ступінь початкової обдарованості людської істоти є, мабуть, основним фактом у всіх без винятку областях психіки, і, отже, поясненню підлягають випадки применшення і втрати обдарованості» (Виготський, 1991, с. 300).

Розвиток обдарованої особистості регулюється відкритим Л. С. Виготським загальним генетичним законом культурного розвитку: «...кожна функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, в двох планах, спочатку – соціальному, потім – психологічному, спочатку між людьми, як категорія інтерпсихічна, потім всередині дитини, як категорія інтрапсихічна. Це відноситься однаково до довільної уваги, до логічної пам'яті, до утворення понять, до розвитку волі» (Виготський, 1983, т. 3, с. 145).

У семантиці поняття обдарованості, незважаючи на всі застереження та спеціальні зауваги, все ж таки проглядається біологічна, константна складова. Щоб уникнути цього, Л. С. Виготським поруч із поняттям здібностей застосовується поняття спеціальної обдарованості. Їх семантика краще співвідноситься з поняттям розвитку. Таким чином, спеціальні обдарованості та здібності – поняття одного порядку, і поєднує їх можливість розвитку. Спеціальна обдарованість удосконалюється шляхом розвитку спеціальних здібностей. «Будь-яка обдарованість є неодмінно спеціальна обдарованість до чогось одного» (Виготський, 1991, с. 349).

Погляди Л. С. Виготського на розвиток обдарованої особистості представлені на рисунку 1.

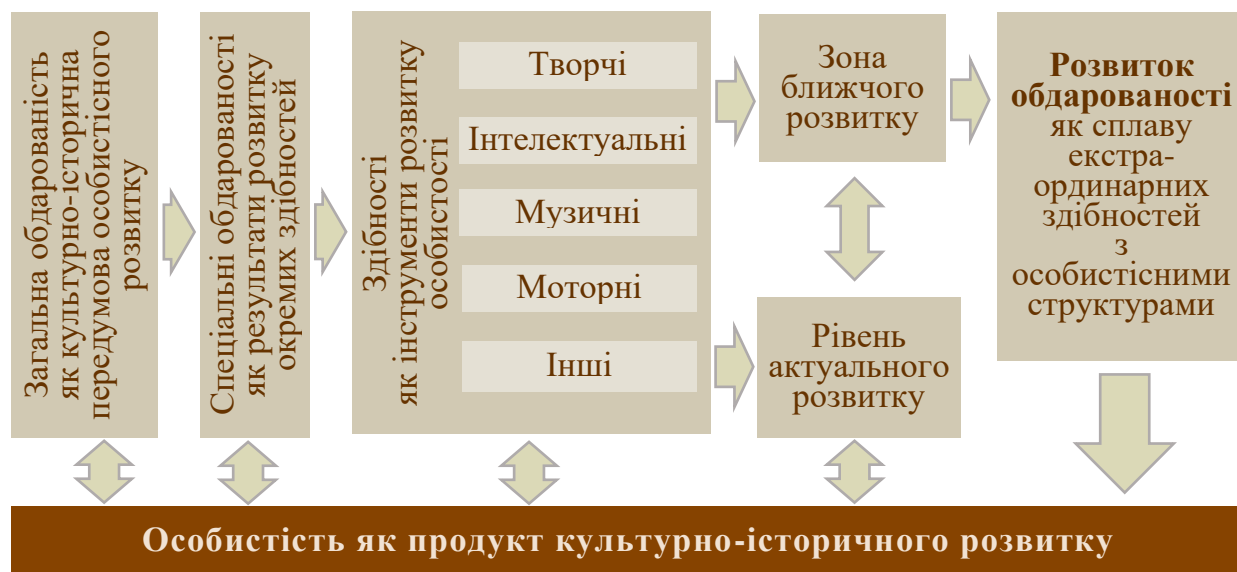

Рисунок 1. Модель розвитку обдарованої особистості (за Л. С. Виготським)

Усі здібності людини об'єднуються її особистістю, яка є більшою, ніж сума окремих здібностей. У зв'язку з цим, і діагностика, і розвиток окремих здібностей часто виявляються неефективними. «Людина зі слабкою пам'яттю тоді, коли ми її досліджуємо в ізольованому вигляді, може запам'ятовувати краще, ніж людина з хорошою пам'яттю, просто через те, що пам'ять ніколи не виступає сама по собі, але завжди в тісній співпраці з увагою, загальною установкою, мисленням – і сукупна дія цих різних здібностей може виявитися абсолютно незалежною від абсолютної величини кожного із доданків» (Виготський, 1991, с. 230-231).

Розвиток здібностей служить інструментом розвитку обдарованої особистості і підпорядковується загальним законам. Освітній процес має будуватися з урахуванням суперечності між рівнем актуального розвитку (вимірюється за допомогою тестів) та зоною ближчого розвитку (визначається рівнем складності завдань, які учень може вирішити за допомогою педагогів). Успішне вирішення завдань у зоні ближчого розвитку перетворює її в рівень актуального розвитку, а зона ближчого розвитку зміщується на більш складні завдання. В освітній практиці завдання навчання у зоні ближчого розвитку

вчителі вирішують поетапно: I етап – диференціація навчальних завдань із метою вирівнювання знань учнів; II етап – завдання у зоні ближчого розвитку для більшості учнів класу; III етап – індивідуалізація навчальних завдань для окремих учнів, чий рівень актуального розвитку нижчий або вищий за середній рівень.

Наукова спадщина Л. С. Виготського та підходи до розвитку обдарованої особистості в Новій українській школі. У контексті цілісного особистісного підходу Л. С. Виготського односторонній розвиток окремих здібностей є неможливим. На думку вченого, серйозна небезпека для всебічного розвитку особистості полягає в тому, що «... спеціалізація наших здібностей завжди набувається за рахунок відомого обмеження цих здібностей в інших сферах і оплачується надзвичайно дорогою ціною» (Виготський, 1991, с. 230). Не формальні вимоги окремих дисциплін, а культурно-історичні умови життєвої ситуації, що склалися, повинні визначати зміст і методи навчання. Школа, що розглядається як інституція розвитку, «вся повинна бути націлена на життя, тому що лише при такому прагненні шкільні прийоми можуть отримати своє виправдання і зміст» (Виготський, 1991, с. 231).

Висновок Л. С. Виготського про те, що завдання навчання – це не тренаж окремих здібностей, а розвиток обдарованої особистості, можна розглядати як найважливіший принцип сучасної освіти. Видатний український психолог Г. С. Костюк зазначав: «Обдарованість – це здібність людини до розвитку її здібностей» (Костюк, 1989, с. 341).

Центр уваги сучасної української психології поступово зміщується від обдарованості як властивості психіки до цілісної обдарованої особистості, яка характеризується такими ознаками: найвищим рівнем розвитку здібностей та, відповідно, високими (абсолютними чи порівняно з віковими нормами) досягненнями у діяльності, ціннісним ставленням до власних здібностей як до основи особистісної ідентичності, спрямованістю на саморозвиток, творчою спрямованістю, внутрішньою саморегуляцією (Музика, 2010; Ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості, 2017).

У концепції Нової української школи, зокрема початкової школи, ідеї Л. С. Виготського реалізовані у завданні розвивати цілісну особистість, яка готова до викликів часу. Це завдання реалізуються через систему компетентностей, якою мають оволодіти школярі: спілкування державною (українською), рідною та іноземними мовами; поінформованість та самовираження у сфері культури; основні компетентності у природничих науках та технологіях; математична, інформаційно-цифрова, соціальна та громадянська компетентності; ініціативність та підприємливість; екологічна грамотність та здорове життя; вміння навчатися впродовж життя (Нова українська школа: poradnik dla vchytelja, 2018).

Положення Л. С. Виготського про відповідність змісту освіти життєвій ситуації і розвиток особистості як основне завдання навчання співзвучні цілям, які стоять перед сучасною освітою.

Висновки. Одним із центральних понять культурно-історичної теорії Л. С. Виготського стало поняття цілісної особистості, яка не зводиться до простої суми окремих її складників, а є чимось більшим за неї. Загальновживане на той час розуміння обдарованості як вродженої передумови успішності діяльності, яка притаманна небагатьом людям, трансформувалося у Л. С. Виготського в результат біологічного й соціокультурного розвитку людства, який визначає вроджену можливість кожної людини розвиватися як особистість у тій культурно-історичній формації, в якій вона народилася. Л. С. Виготський у цьому зв'язку був ближчим до сучасного розуміння обдарованості як результату цілеспрямованого взаємообумовлюваного розвитку здібностей і особистості. Таким чином, на перший план виходять поняття «обдарована особистість» та «розвиток».

Розвиток обдарованої особистості, за Л. С. Виготським не можна зводити до тренажу окремих здібностей. Він можливий лише за умови цілеспрямованого навчання, яке орієнтоване на запити сучасного життя і здійснюється за психологічними законами, похідними від загального

генетичного закону культурного розвитку. У цьому зв'язку завдання, які стояли перед освітою століття тому, і полягали у виявленні «обдарованих» осіб та створенні умов для спеціалізації окремих здібностей, мають бути переглянуті, оскільки не спрямовані на особистісний розвиток загалом і, як показує практика, не завжди ведуть до очікуваних результатів.

Основним завданням розвитку обдарованої особистості у шкільному навчанні залишається вирішення динамічної суперечності між рівнем актуального розвитку та зоною ближчого розвитку. Диференціація та індивідуалізація навчальних завдань залишаються основними прийомами для забезпечення навчання в зоні ближчого розвитку.

Ідеї Л. С. Виготського про цілісну обдаровану особистість та напрями її розвитку знаходять застосування в теорії та практиці побудови особистісно орієнтованого навчання в Новій українській школі, зокрема у системі компетенцій, яка не лише повністю відображає вимоги сучасного життя, але й тенденції розвитку життєвої ситуації в майбутньому.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні результатів упровадження програм розвитку обдарованої особистості, в яких реалізовано погляди Л. С. Виготського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Выготский Л. С. Педагогическая психология / Под ред. В. В. Давыдова. М.: Педагогика, 1991. 480 с.
- Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.3. Проблемы развития психики / Под ред. А. М. Матюшкина. М.: Педагогика, 1983. 368 с.
- Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.5. Основы дефектологии / Под ред. Т. А. Власовой. М.: Педагогика, 1983. 368 с.
- Дьяченко О. М. Проблема развития способностей: до и после Л. С. Выготского. *Вопросы психологии*, 1996. № 5. С. 98-109.
- Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад. школа, 1989. 608 с.

Культурно-историческая психология Л. С. Выготского и проблемы личности в современном мире: к 120-летию со дня рождения: сборник научных статей / редкол.: И. В. Сильченко (гл. ред.) и др. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2016. 346 с.

Музыка О. Л. Ціннісна підтримка: теорія і практика сприяння особистісному зростанню. *Практична психологія та соціальна робота*, 2010. № 7. С. 1-6.

Нова українська школа: порадник для вчителя / За ред. Н. М. Бібік. К.: Літера ЛТД, 2018. 160 с.

Ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості: монографія / За ред. О. Л. Музики. К.: Видавничий Дім «Слово», 2017. 220 с.

REFERENCES

Vyghotskyj L. S. Pedagoghycheskaja psykholohyja / Pod red. V. V. Davydova. M.: Pedagoghyka. 1991. 480 (in Russian).

Vyghotskyj L. S. Sobranje sochynenyj: V 6-ty t. T.3. Problemy razvytyja psykhyky / Pod red. A. M. Matjushkina. M.: Pedagoghyka. 1983. 368 (in Russian).

Vyghotskyj L. S. Sobranje sochynenyj: V 6-ty t. T.5. Osnovy defektologhyy / Pod red. T. A. Vlasovoj. M.: Pedagoghyka. 1983. 368 (in Russian).

Djjachenko O. M. Problema razvytyja sposobnostej: do y posle L. S. Vyghotskogho. *Voprosy psykholohyy*. 1996. 5. 98-109 (in Russian).

Kostjuk Gh. S. Navchaljno-vykhovnyj proces i psykhichnyj rozvytok osobystosti. K.: Rad. Shkola. 1989. 608 (in Ukrainian).

Kuljturno-ystorycheskaja psykholohyja L. S. Vyghotskogho y problemy lychnosty v sovremennom myre: k 120-letyju so dnja rozhdenyja: sbornyk nauchnykh statej / redkol.: Y. V. Syljchenko (ghl. red.) y dr. Ghomelj: GhGhU ym. F. Skoryny. 2016. 346 (in Russian).

Muzyka O. L. Cinnisna pidtrymka: teorija i praktyka spryjannja osobystisnomu zrostannju. *Praktychna psykholohija ta socialjna robota*. 2010. 7. 1-6 (in Ukrainian).

Nova ukrajinsjka shkola: poradnyk dlja vchytelja / Za red. N. M. Bibik. K.: Litera LTD. 2018. 160 (in Ukrainian).

Cinnisna determinacija stanovlennja obdarovanoji osobystosti: monohrafija / Za red. O. L. Muzyky. K.: Vydavnychyj Dim «Slovo». 2017. 220 (in Ukrainian).

DEVELOPMENT OF GIFTED PERSONALITY IN THE CONTEXT OF CULTURAL-HISTORICAL PSYCHOLOGY OF L. S. VYGOTSKY

OLENA MUZYKA, Boris Grinchenko University of Kyiv, boulevard I. Shamo, 18/2, 02154, Kyiv, Ukraine, o.muzyka@kubg.edu.ua

KATERYNA ROMANENKO, Boris Grinchenko University of Kyiv, boulevard I. Shamo, 18/2, 02154, Kyiv, Ukraine, kiromanenko.pi20@kubg.edu.ua

The article presents the results of the analysis of the scientific views of L. S. Vygotsky on giftedness and abilities in the context of the theory of cultural-historical development. Giftedness is considered by the scientist as a universal prerequisite for all people for their personal development in specific cultural-historical conditions. Special giftedness (intellectual, motor, practical, emotional, musical, etc.) is the result of the purposeful development of the abilities and structures of the personality in their interconnection and mutual influence. Thus, the development of a gifted personality as a whole is a process of mastering historically established forms of activity and relationships. The main mechanism for the development of a gifted person in the educational process is the solution of the dynamic contradiction between the level of actual development and the zone of proximal development. The ideas of L. S. Vygotsky about an integral gifted personality and the directions of its development are consonant with the goals facing modern education, and are applied in the theory and practice of building a personality-oriented New Ukrainian School.

Keywords: *cultural-historical psychology of L. S. Vygotsky; cultural-historical development; gifted personality; giftedness; ability development.*

Стаття надійшла до редакції 17.10.2021
Прийнято до друку 04.04.2021